

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Микола Бармак

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ КИЇВСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В СИСТЕМІ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ХІХ СТ.

Розглядається роль німецьких колоністів у системі господарських відносин Правобережної України часів Російської імперії, чинники, які впливали на особливості економічного функціонування компактної групи німецького населення українських земель.

Ключові слова: колонія, німецьке населення, Російська імперія, господарські відносини, Правобережна Україна.

Наприкінці XVIII ст., після зруйнування Запорозької Січі, завоювання Кримського півострова та поділів Речі Посполитої, до Російської імперії відійшли значні території, що потребували з боку уряду як адміністративного впорядкування, так і господарського освоєння. Російський уряд був зацікавлений в іноземних колоністах, маючи на меті з їх допомогою підняти до тогочасного європейського рівня сільське господарство та промисловість Південно-Західного краю. Тому питання переселенців було поставлене на державному рівні й, у багатьох європейських містах відкрилися офіційні пункти, у яких вербували бажаних переїхати в Російську імперію [1, s. 8–9].

Прихильно ставилася до німецьких переселенців ще російська імператриця Єлизавета Петрівна. Але майбутнім колоністам були потрібні певні гарантії і підтримка, тому її наступниця Катерина II 29 липня 1763 р. видає два законодавчих акти, які й стали юридичним фундаментом для поселення іноземців на вільних землях. Цими документами були указ про заснування канцелярії опіки переселенцями і маніфест про права та пільги для них. Згідно з останнім, німецькі колоністи отримували значні привілеї: після переїзду вони отримували земельні наділи від 30 – до 65 десятин, грошову допомогу в розмірі до 500 карбованців (далі – крб.), держава гарантувала їм свободу віросповідання та право самоврядування в колоніях, звільняла від податків на 10 років і більше, надавала право влаштовувати свої ярмарки [1, s. 9]. Крім того, підприємцям було дозволено «заводити фабрики», «вступати в торгівлю», вивозити власну продукцію без державного мита. Велике значення для переселенців мало також звільнення «від рекрутської повинності як натуральної, так і грошової». У той же час, їм дозволяли добровільно вступати на військову службу до регулярної армії [4].

Масового і організованішого характеру переселення німців на українські землі набуло на початку ХІХ ст. Люди, змучені довгими наполеонівськими війнами, феодалними міжусобицями, заохочені обіцянками, масово залишали рідні обжиті місця й їхали шукати кращої долі на нових землях. Цьому сприяли як політика столичного уряду, так і об'єктивні економічні причини. Останні можна поділити на такі, які змушували німців емігрувати з батьківщини (розвиток капіталізму в Європі і масове вивільнення робочих рук, що штовхало значну кількість людей шукати заробітків поза межами своєї країни), і ті, які склалися безпосередньо на землях, куди можлива була еміграція (родючі ґрунти та порівняно низькі ціни на землю; незаповненість місцевого ринку товарами; нестача робочих рук та орендарів землі, особливо після відміни в 1861 р. кріпосного права; схожість методів господарювання, певна політична стабільність краю і порівняно територіальна близькість до німецьких етнічних земель) [1, s. 9].

Щодо ставлення урядових кіл різного рівня до іноземних колоністів і зокрема німців, то воно було досить суперечливим: заохочення з боку вищого чиновництва й самодержців і одночасно бюрократизм місцевих чиновників, що заважав нормальному розвитку німецьких господарств. Переселенські процеси на українські землі мали специфіку: німецькі емігранти прибували в основному з Польщі (привіслянського краю), і тільки незначні групи німців походили безпосередньо з Німеччини. Це були вихідці зі Східної Пруссії, Сілезії та Швабії [3, s. 5–17]; зустрічалися також і жителі Віртембергії та Бранденбургії [2, s. 200]. Треба зазначити й ту особливість аграрної колонізації, що перші переселенці дуже обережно й вимогливо ставилися до нових місць проживання, не засновуючи постійних поселень до того часу, поки не пересвідчатся в економічній вигідності нових земель.

Шлях іноземних колоністів у центральну частину Російської імперії пролягав через Волинь, багату родючими ґрунтами і порівняно малозаселену, тому не дивно, що частина переселенців

осіла тут. Поселенці рухалися трактом від Варшави через Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир – до Києва і далі. Вздовж цієї дороги розташувалося чимало німецьких поселень [7, арк. 1–3].

У 30-х рр. XIX ст. на Правобережжі виникла ціла низка нових колоній німців, вихідців з польських земель. Приводом до переїзду стало польське повстання 1830–1831 рр. проти царизму. Німці, не поділяючи ідеї польської незалежності, схвально ставилися до заходів російських чиновників щодо припинення заворушень. Це викликало неприязнь поляків, їх гнів спрямовувався не тільки проти російського панування, а й проти німецьких поселенців. Уряд намагався утримати німців від переселення, відшкодовуючи їм збитки, заподіяли повстанці, але дарма. Новим німецьким громадам російська влада надала право власності на землю під поселення, дозволила будувати для потреб колоній водяні та вітряні млини, купувати у власність державну і приватну землю для обробітки. Значні пільги мали поселенці при сплаті податків і виконанні різних повинностей [4, с. 228–250]. Хоча політика центрального російського уряду щодо іноземних переселенців була в цілому сприятливою, у німецьких колоністів часто виникали непорозуміння з місцевим чиновництвом [1, с. 8–9].

Скасування кріпосного права, прийняття закону про передачу в оренду іноземцям поміщицьких земель терміном до 36 років (від 19 лютого 1861 р.), відміна пільг для іноземців у Царстві Польському сприяла тому, що в другій половині XIX ст. кількість німецьких колоністів на українських землях Російської імперії починає швидко збільшуватися. Впровадження реформ 1861 р. викликало гостру нестачу робочих рук у великих поміщицьких господарствах. Це посилювало приплив переселенців, які осідали на приватних і орендованих землях, без прийняття російського підданства. Разом із тим, повстання 1863 р. у Польщі прискорило прийняття багатьма етнічними німцями рішення про переїзд із привіслянських губерній на Правобережжя, де заворушення були меншими і швидко придушені [6, арк. 1–7]. Після розправи з польським повстанням 1863 р. міграційний потік посилювався. У регіоні виникла можливість дешево купити землю або отримати її в тимчасове користування на вигідних умовах. За участь у політичних «непорядках» конфісковано значні земельні угіддя поляків у Волинській губернії. Їх продавали чи здавали в оренду новоприбулим колоністам з метою «зменшення польського впливу» в регіоні. Російський уряд сприяв німецьким емігрантам. Царським указом від 18 грудня 1861 р. їх звільнено від військової служби, а указами від 5 та 23 березня 1864 р. німці, як і росіяни, звільнялися від податків при купівлі нерухомості в 22 західних губерніях імперії. Банки видавали колоністам на рівних умовах із росіянами пільгові позики на придбання маєтків [1, с. 20].

Надання значних привілеїв іноземним поселенцям у західній прикордонній зоні Російської імперії призвело до швидкого зростання кількості німецьких колоній. Але наприкінці XIX ст. міждержавні стосунки Російської імперії та Німеччини ускладнилися. Наявність чималої кількості поселень етнічних німців у прикордонній зоні, на думку російських урядовців, могла б становити певну «політичну небезпеку». Тому в цей період змінюється ставлення вищого чиновництва щодо створення нових і розширення колишніх колоній німецьких емігрантів, навіть проводяться репресивні заходи стосовно німців.

Місцева адміністрація почала буквально атакувати уряд пропозиціями припинити заселення Південно-Західного краю іноземцями. У 1873 р. київський генерал-губернатор О. Дундуков-Корсаков одним із перших написав звіт до Кабінету Міністрів щодо питання німецької колонізації. У донесенні він вказував на значну політичну небезпеку, що виникла біля кордонів держави. О. Дундуков-Корсаков зазначав недоцільність терпимого ставлення до іноземців, які відмовляються від прийняття російського підданства, надання їм ще й при цьому значних привілеїв. У 1874 р. доповідь київського генерал-губернатора заслухана на засіданні Кабінету Міністрів. Після довгих дискусій прийняли резолюцію, згідно з якою, вирішено не обмежувати у правах німецьких поселенців, «щоб не виник міжнародний скандал». Одночасно наголошувалося на тому що іноземні поселенці «дуже корисні господарству», місцевій адміністрації необхідно сприяти створенню змішаних поселень місцевого населення і німецьких колоністів, бо останні можуть становити політичну небезпеку для держави [1, с. 23].

Згодом, Кабінет Міністрів знову повернувся до проблеми припинення еміграції в західні прикордонні губернії Російської імперії. На його думку, «існування іноземних колоній у районі найважливіших стратегічних шляхів могло стати серйозною небезпекою у випадку політичних ускладнень». У 1885 р. уряд створив комісію для вивчення питання про переселення іноземців західних губерній Росії. Комісія визнала процес колонізації небезпечним та шкідливим для інтересів імперії і взялася за розробку заходів щодо його призупинення [11, арк. 1–2].

Певне негативне значення у формуванні думки російських офіційних кіл щодо цієї проблеми відіграла складена помічником командувача Київського військового округу генералом А. Кошиця карта розміщення колоній іноземних поселенців у Росії з нанесенням на якій компактних поселень

німців [1, с. 25]. У 1885 р. волинський губернатор видав розпорядження припинити масову видачу німецьким поселенцям свідоцтв на купівлю землі [9, арк. 21].

Упродовж 1887–1892 рр. російський імператор Олександр III підписував низку документів, які обмежували права німецьких колоністів. Зокрема, указ від 12 жовтня 1887 р. забороняв переселенцям купувати нерухоме майно поза межами визначених 22 західних губерній [14, арк. 15]. Розпорядженням від 8 листопада 1887 р. німецькі школи в західних губерніях – Волинській, Подільській і Київській підпорядковувалися Міністерству освіти. Указом від 15 червня 1888 р. ліквідувалися поселення засновані без згоди місцевої влади, на так званих «самозахоплених» землях. Більше того, тепер іноземців за порушення законів Російської імперії карали нарівні з місцевим населенням [14, арк. 16]. У цей час російські банки перестали давати німецьким громадам позики на купівлю землі [15].

У спеціальній доповіді Миколи II від 1896 р. «Про заходи щодо припинення напливу іноземних (особливо німецьких) переселенців у Волинську губернію» зазначалося, що прийняття згаданих законодавчих актів «з одного боку припинило розвиток власне іноземного землеволодіння, а з іншого – різко змінило минуле пільгове становище іноземних колоністів..., підпорядкувавши їх загальній системі місцевого управління, і зобов'язало до відбування всіх повинностей нарівні із селянами». Констатувалося, що масовий виїзд колоністів і неможливість ліквідувати нестачу робочих рук призвів до зникнення цілих сіл-колоній, значного зменшення прибутків місцевих поміщиків [14, арк. 15–16].

Більше 90 % усіх поселенців зберігали німецьке підданство, однак після прийняття указу 1887 р., згідно із яким, заборонялося купувати нерухоме майно особам без російського підданства [10, арк. 6, 9], розпочалася масова зміна громадянства. Необхідно зауважити, що набагато раніше чиновники вели облік і переслідували іноземних емігрантів, які відмовлялися ставати підданими «Його імператорської величності». Зокрема, у 1889 р. статський радник Велісарій у замітках про Південно-Західний край наголошував на терміновості прийняття урядом негайних рішучих заходів з «обрусення» Волинської губернії [8, арк. 12–16].

Заснуванню нових і розширенню існуючих німецьких колоній особливо перешкодив указ від 14 березня 1892 р., який безпосередньо стосувався волинських територій. У ньому заборонялося емігрантам, незалежно від їх громадянства, купувати й утримувати нерухоме майно, а також самостійно обирати місця проживання. Це викликало масовий виїзд німецької молоді, яка не бачила для себе майбутнього на Волині. Тому уряд змушений був переглянути своє рішення і з 1895 р. згадана заборона стосувалася лише нових переселенців, а ті, хто проживав на Волині до 1892 р., отримували право купувати, утримувати землю і передавати її у спадок [8, арк. 15].

Дії державних чиновників спричинили до поступового припинення розширення вже існуючих та створення нових колоній німців на українських землях, у ці роки зменшуються великі поселення, а малі, з часом припиняють своє існування. 14 березня 1892 р. Кабінет Міністрів, зважаючи на значну кількість бажаючих виїхати за межі Російської імперії, надав право генерал-губернаторам «видавати... іноземним поселенцям безкоштовні еміграційні свідоцтва» [12, арк. 7]. За порівняно короткий період видано десятки тисяч таких документів жителям Київської, Волинської та Подільської губерній [13].

Розпочався процес міграції німців із південно-західних губерній Російської імперії як у межах держави, так і за кордон. Аналізуючи досліджувану проблему, можна відзначити цікавий парадокс: хоча на вищому рівні іноземну колонізацію краю визнавали шкідливою і вживали заходів щодо її припинення, на початках місцеві чиновники перешкоджали виїзду німців за кордон. Лише з 1892 р. розпочали проводити політику урядового сприяння міграції. Наймасовішими напрямками німецької еміграції були: Бразилія, Аргентина, США. Незначна еміграція відбувалася в межах Російської імперії (Крим, Далекий Схід, Забайкалля, Казахстан).

Масовий виїзд іноземних поселенців із південно-західних губерній, в тому числі німців, спричинив нестачу робочих рук у поміщицьких господарствах, призвів до зникнення цілих сіл-колоній та до значного зменшення прибутків місцевих землевласників.

Список використаних джерел

1. Cichoska-Petrazyska S. Zywiol niemiecki na Wolyniu. – Warszawa, 1933. – S. 8–9, 20, 23, 25.
2. Zimmerman K. Fryderyk Wielki i jego kolonizacya rolna na ziemiach polskich. – Poznań. – 1915. – Т. 1–2. – S. 200.
3. Тумієнський К. Колонізація а германізація Слaska в wiekach srednich. – Katowice, 1937. – S. 5–17.
4. Свод законов Российской империи. – Спб., 1842. – Т. 12. – Ст. 179, 181, 211, 212, 228–250.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп.1, спр. 1932, арк. 1–791.
6. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 430, арк. 1–9; спр. 431, арк. 1–7.
7. Там само, оп. 616, спр. 49, арк. 1–3.
8. Там само, оп. 527, спр. 79, арк. 12–16.
9. Там само, оп. 539, спр. 154, арк. 21.
10. Там само, оп. 617, спр. 114, арк. 6–9.
11. Там само, оп. 618, спр. 49, арк.1–2.
12. Там само,

оп. 690, спр. 206, арк. 7. 13. Там само, оп. 693, спр. 31; 54; 60; 91; 102; 107; 131; 152; 162; 164; 167; 174; 177; 191–194; 201; 208; 220–224; 238–239; 244; 267–269; 271–273; 300; 302–303; 315; 322; оп. 694, спр. 13; 60; 140; 150. 14. Там само, оп. 846, спр. 463, арк. 15, 16. 15. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк. Составил С. Каретников. Изд. 1. – Ковель, 1905. – 208 с.

Николай Бармак

НЕМЕЦКИЕ КОЛОНИСТЫ КИЕВСКОЙ, ВОЛЫНСКОЙ И ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИЙ В СИСТЕМЕ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ XIX В.

Рассматривается роль немецких колонистов в системе хозяйственных отношений Правобережной Украины времен Российской империи, факторы, которые влияли на особенности экономического функционирования компактной группы немецкого населения украинских земель.

Ключевые слова: колония, немецкое население, Российская империя, хозяйственные отношения, Правобережная Украина.

Mykola Barmak

GERMAN COLONISTS KYIV, VOLYN AND PODOLSK PROVINCES IN ECONOMIC RELATIONS UKRAINIAN LAND NINETEENTH CENTURY

The role of German colonists in the system of economic relations of Right-Bank Ukraine the Russian Empire, the factors that affect the economic functioning features a compact group of German population Ukrainian lands.

Key words: colony, the German population, Russian Empire, economic relations, Right Bank Ukraine.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

ТЮТЮНОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей тютюнової промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: тютюнова промисловість, губернія, Російська імперія, торгівля, промисловий розвиток.

На сучасному етапі розвитку історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості, які зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, яка на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із тютюновою промисловістю.

Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження вчених, зокрема, аналізувалися різні галузі промисловості. Тютюнова промисловість належить до галузей, які недостатньо вивчені істориками. Дослідження історії становлення тютюнової галузі, аналіз закономірностей її розвитку становить важливу наукову проблему.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку тютюнової галузі в українських губерніях.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування тютюнової галузі в досліджуваній період.

Над цією проблематикою працювали такі науковці, як К. Воблій [1], А. Дем'яненко [14], О. Заєць [15], О. Нестеренко [18–19]. Проте у своїх працях вони досліджували лише окремі сегменти розвитку тютюнової галузі, такі, як становище та джерела формування робітників, оприлюднювали деякі статистичні дані щодо випуску продукції галузі та наводили загальну характеристику в окремих повітах і губерніях. Виходячи із вказаного, ця стаття передбачає детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії та зробити певні узагальнення і висновки.

У 1862–1863 рр. у Російській імперії нараховувалася 301 тютюнова фабрика. У цей період виготовлено 594830 пудів тютюну для куріння, 69098 пудів для нюхання і 630376796 штук сигарет